مقایسه طرح و نقش زیلوبافی میبد و مسجد جامع یزد

دکتر مهناز شایسته فر

شهریار شکرپور

چکیده:
یکی از ویژگی‌های بارز هنرهای اسلامی تزئینات آن است که در مرحله خاصی از تکامل، به نقطه اوج خود می‌رسد و از اهمیت ویژه‌ای برخوردار می‌شود؛ چنان که هر یک بر دیگری تأثیرگذار است و بارقه‌هایی از این تأثیر در نمونه‌های هنری مشهود است. این مطلب را می‌توان به‌شکل بارز در آثار هنری یک منطقه خاص، که هنرمندان آن دارای افکار و عقاید مشابه هستند، مشاهده نمود. به‌علاوه تزیینات معماری در نقاط مختلف کشورمان به‌ویژه در مناطق کویری، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و با نوع نگرش و نیازها رابطه مستقیم دارد. به همین دلیل مسجد جامع یزد، یکی از قدیمی‌ترین نمونه‌های معماری مذهبی یزد است با تنوع کاشی کاری بسیار و گلیم میبد یزد با نقوشی زیبا و کم‌نظیر، جهت بررسی این مهم گزینش شده اند.
در این مقاله چگونگی ظهور طرح‌ها و نقوش تزیینی مسجد جامع یزد در یکی از مهم‌ترین صناع دستی منطقه، یعنی زیلوی میبد یزد و تأثیر آن دو بر یکدیگر مورد بررسی و مقایسه قرار گرفته است. در این راستا، ابتدا هنر زیلوبافی یزد و طرح‌های به کار رفته در آن بررسی شده و در ادامه مسجد جامع یزد و تزیینات موجود در آن معرفی و شناخته می‌شود. مقایسه طرح‌ها و نقش‌های موجود در آن دو و تأثیر متقابل‌شان از مباحث اصلی مقاله به شمار می‌رود.

تاریخ دریافت مقاله: ۸۸/۴/۲

تاریخ پذیرش مقاله: ۸۸/۹/۱۵

سؤالات مقاله:
۱. عمده‌ترین تزیینات به کار رفته در زیلوبافی و مسجد جامع یزد کدام است؟
۲. آیا هنرمند زیلوباف از معماری و تزیینات مسجد جامع یزد در خلق آثار خویش بهره برده است؟
۳. میزان تأثیرگذاری تزیینات مسجد جامع و زیلوبافی یزد بر یکدیگر تا چه حد بوده است؟

اهداف مقاله:
۱. شناخت ویژگی و نقوش به کار رفته در زیلوبافی و مسجد جامع یزد
۲. شناسایی نقش‌مایه‌های برگرفته از مسجد جامع یزد در بافت زیلو

واژگان کلیدی: مسجد جامع یزد، زیلوبافی میبد یزد، طرح و نقش، تطبیق و مقایسه.

مدیر گروه هنر اسلامی دانشگاه تربیت مدرس
Shayestm @ modares.ac.ir

دانشجوی مقطع دکتری پژوهش هنر دانشگاه تربیت مدرس
Shahryar.ph@gmail.com

این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی: "اطلس صنایع دستی ایران" است که در مرکز تحقیقات هنر اسلامی نگاره در حال انجام است.

Archive of SID
www.SID.ir

مقدمه:

استان یزد، یکی از مناطق کویری کشور به سبب کمبود نزولات آسمانی و قرار گرفتن در منطقه خشک کویر مرکزی ایران، شدیداً با مشکل کم آبی مواجه بوده و از این رو، فاقد امکانات و ظرفیت‌های بالقوه برای کشاورزی در سطح وسیع و گسترده است اما به سبب برخورداری از مردمان سخت‌کوش و هنرمند، توانسته جایگاهی رفیع در صنعت و هنر کشور کسب نماید.

این استان دارای میراث فرهنگی و منابع طبیعی گردشگری متعددی بالغ بر ۴۰۰۰ جاذبه گردشگری ملموس؛ شامل منحصر به فردترین بافت، ی، آثار متعلق به دوران قبل از اسلام و معماری دوران اسلامی و نیز سرمایه‌های فرهنگی غیرملموس؛ شامل هنرهای دستی، پوشاک، غذاهای محلی، آداب و رسوم و سنت‌های خاص است.[۱]

صنعت نساجی در اکثر نقاط استان یزد، رواج دارد، به عنوان مثال: در اشکذر، (بافت انواع پارچه‌های پنبه‌ای و ابریشمی و همچنین قالی، گلیم و خورجین)، در اردکان، (بافت قالی، موتابی، زیلو، کلباس، حصیر و سبد)، در میبد، (بافت زیلو)، در شهرستان تفت، نساجی به شیوهٔ سنتی و عمدتاً دستی، در شهرستان بافق، (قالیبافی، بافت حصیر و پادری و تهیه جارو و بادبزن) و در مهریز، (قالیبافی و سبدبافی) مرسوم است.[۲]

از طرفی، وجود بناهای، ی عظیمی مانند مسجد جامع یزد و معماری بسیار زیبای آن و به کارگیری نقوش و رنگ‌های منحصر به فرد آن، خود گویای شگفتی‌های هنری این دیار است. تأثیرپذیری هنرها و الهام بخشی هر یک در دیگری، مطلبی غیرقابل انکار است. به‌خصوص اگر هنرهای مربوط به منطقه‌ای خاص مورد نظر باشد، در این میان مسجد جامع یزد و کاربرد تزیینات آن، در زیلوبافی یزد، از این قاعده مستثنی نیست.

در این مقاله، زیلوبافی استان یزد، با استناد به دستاوردها و شاخصه‌های آثار هنری و خصوصیات فرهنگ و مذهب استان یزد بررسی می‌شود. سپس مسجد جامع یزد و تزئینات معماری آن بررسی شده و سپس هنر زیلوبافی، هنر مختص منطقه و نقش‌مایه‌های برگرفته از معماری مسجد جامع یزد در بافت آن مورد بررسی قرار می‌گیرد. در این بررسی، کاربرد نوع رنگ و نقش‌مایه‌ها مورد توجه قرار می‌گیرد.

طرح و نقش در زیلوبافی یزد

زیلو از زیراندازها و بافته‌های روستایی ایران است که در مناطق گرم ایران به‌ویژه یزد و میبد بافته می‌شود. سابقه بافت زیلوی ایرانی به قبل از اسلام باز می‌گردد. زیلو در نقش و بافت شباهت بسیاری به حصیر دارد و همانند حصیر یکی از موارد استفاده آن در مساجد، مصلی‌ها و اماکن متبرکه است. کارشناسان احتمال می‌دهند که زیلوبافی تکامل شیوه بافت حصیر باشد یا این‌که بافندگان آن از شیوه بافت حصیر بهره برده‌اند.[۳] زیلو؛ فرشی است که چون از پنبه بافته شده و ایجاد خنکی می‌کند، در تابستان و مناطق گرم مورد استفاده قرار می‌گیرد و فرشی است کاملاً مناسب با نیازهای مردمان حاشیه کویر، به‌ویژه استان یزد، زیلو بر خلاف قالی و گلیم، در برابر اشعه آفتاب مقاوم است و آسیبی جدی نمی‌بیند. به هنگام شستشو رنگ پریدگی ندارد و تار و پود درهم تنیده آن، این زیرانداز ساده را از گزند شن‌های روان کویر در امان می‌دارد.[۴] مرکز زیلوبافی استان یزد، شهر میبد[۵] است ناصرخسرو قبادیانی در سفرنامه خود به صنعت زیلوبافی یزد اشاره داشته است.[۶]

تشابه نقش‌های زیلو با شئونات مادی و معنوی زندگی مردم منطقه اعم از نوع مسکن، معیشت، اعتقادات و باورها، گویای این نکته است که اگر میبد خاستگاه صنعت زیلوبافی نباشد، دیرزمانی است که میبدی‌ها با آن آشنایی دارند و حداقل در شیوه بافت آن دخل و تصرفاتی نموده‌اند.

از سابقه زیلو در میبد مدرک مستندی در دست نیست، اما بقایایی از قدیمی‌ترین زیلوی بافت میبد در مسجد جامع[۷] این شهر وجود دارد که، ۸۰۸/۱۴۰۵ را نشان می‌دهد.[۸] این زیلوی سه رنگ که تا چند سال پیش، در ایوان مسجد پهن بوده و ویژهٔ همین مکان بافته شده است اکنون در موزهٔ زیلو و پلاس میبد، واقع در کاروانسرای شاه عباسی نگه داری می‌شود و براساس آگاهی‌های موجود، قدیمی‌ترین زیلو در منطقه یزد است. همچنین در مسجد شاه نعمت الله ولی در کردستان تفت، زیلویی موجود است که نام بافنده آن شمس الدین قطب الدین میبدی و، بافتش ۹۶۳/۱۵۵۵ است.[۹]

۱- محبوبه رضایی، فرانک معتمدی، بررسی وضع صنایع دستی استان یزد، پایان نامه دوره کارشناسی، رشته صنایع دستی، دانشکده هنر دانشگاه الزهرا (تهران)، استاد راهنما، حسین یاوری، شهریور ۱۳۷۱، ص۱۳۰.

۲- برای اطلاعات بیشتر ر.ک به: حسن زنده دل، مجموعه راهنمای جامع ایرانگردی (استان یزد)، تهران، نشر ایرانگردان، ۱۳۷۷.

۳- زهرا فتایی، سیری در صنایع دستی ایران، نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی (نجف آباد)، ۱۳۸۷، ص۱۲۹.

۴- حمیدرضا محبی، محمدتقی آشوری، نماد و نشانه در نقش پردازی زیلوهای تاریخی طرح محرابی (صف) میبد، نشریه گلجام، ش۱، زمستان ۱۳۸۴، ص۱۴۴.

۵- میبد از آبادی های بسیار قدیم یزد و به اصطلاح جغرافی نویسان قدیم شهری از کوره اصطخر بوده و نامش جزء توابع یزد آمده است. اهمیت تاریخی این شهر و دوران وسعت و آبادانی اساسی آن مربوط به آل مظفر است که خود از این شهر برخاستند و یزد، فارس و کرمان را در حیطه تصرف و قدرت پادشاهی در آوردند. میبد بخش بزرگی مرکب از ۱۹ پارچه آبادی است که هر یک نام خاص خود را دارد و مرکزش آبادی فیروزآبادست. (ایرج افشار، یادگارهای یزد، معرفی ابنیه تاریخی و آثار باستانی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۴، صص۶۹-۶۷).

۶- ناصر خسرو قبادیانی مروزی، سفرنامه، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۴، ص۸۰.

۷- مسجد جامع میبد، کهن ترین اثر تاریخی این شهر از دوران اسلامی است و در واقع تاریخ مستند شهر در مطالعات تاریخی به حساب می‌آید. مجموعه‌ای از چند مسجد است که گونه‌های فضایی متنوعی را با طرح‌های چندگانه عرضه می نمایند. به طور کلی ساختمان کهن مجموعه، با خشت و گل بنا گردیده و چندان تنوع مصالح ندارد و حداقل آرایه‌ها، در فضای معماری اصیل مسجد به چشم می خورد. (برای اطلاعات بیشتر ر.ک به: عیسی اسفنجاری کناری، میبد شهری که هست، پیشین، صص۱۳۲-۹۳)

۸- جهت دیدن تصویر ر.ک به: جوادعلی محمد اردکانی، پژوهشی در زیلوی یزد، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶، ص۱۵.

۹- زهرا فتایی، سیری در صنایع دستی ایران، پیشین، ص۱۲۹.

www.SID.ir

رنگ‌هایی که در بافت زیلو استفاده می‌شوند، همگی از گیاهان کویری تهیه می‌گردند که عموماً گیاه روناس، برای ایجاد رنگ‌های طیف قرمز، نیل، برای طیف رنگ‌های آبی و پوست گردو، برای طیف رنگ‌های قهوه‌ای به کار می‌رود. علت اصلی استفاده از رنگ‌های گیاهی در زیلو، ثابت ماندن رنگ آن در مقابل نور خورشید و مقاومت در برابر شستشو است.[۱۰]

زیلو برخلاف سایر قالی‌های ایرانی، از تنوع رنگی کمی برخوردار است و معمولاً دو رنگ دارد: آبی و سفید، آبی و گلی و سبز و گلی از رایج‌ترین این رنگ‌هاست.[۱۱] اما در کنار آن ها ترکیبات گوناگونی، شامل: آبی و سفید، مشکی و سفید، مله و آبی، قرمز و سفید، آبی و گلی، سبز و نارنجی، فیروزه‌ای و عنابی و همچنین روناسی و سفید،[۱۲] نیز به چشم می‌خورند.

نقوش به کار رفته در زیلو از امکانات ترکیب و هم‌نشینی بسیار مناسبی برخوردارند. این موضوع سبب شده است تا بافنده با سلیقه و نظر خود که ریشه در سنت‌های گذشته دارد، دست به ابداعات نوینی در اثر خود بزند. ساختار نقوش به گونه‌ای است که به راحتی در کنار یکدیگر نشسته و به تکمیل هم می‌پردازند. زیلو دارای دو گروه نقش است: نقش «حاشیه» که در اصطلاح به آن «وج» گفته می‌شود و نقش «کار» یا «زمینه» که آن را به نام «نقش» می‌شناسند. نقش حاشیه معمولاً ثابت و آهنگ یکنواختی دارد، اما نقش زمینه بسته به ذوق و سلیقه بافنده یا مکان مورد استفاده تغییر می‌کند.

یکی از مهم‌ترین کاربردهای مهم زیلو، پوشش کف مساجد بوده است؛ چرا که زیلو علاوه‌بر مزایای پیش گفته، از سادگی و بی‌پیرایگی شگفت‌انگیزی برخوردار است، اصلی مهم که در دین اسلام همواره مورد تأکید و توجه بوده است. از دیگر سو، نام زیلو با نام مسجد آن چنان مزین گردیده که زیلو نیز حال و هوایی مذهبی یافته است.[۱۳]

تنوع نقش‌مایه‌هایکی دیگر از جنبه‌های درخور توجه زیلوست که، جاذبهٔ بصری آن دارای فرهنگی غنی و پربار است. این نقش‌مایه‌هارا می‌توان به سه بخش عمده تقسیم کرد:

دسته اول: نقوشی است که در فرش‌هایی چون قالی و گلیم نیز دیده می‌شوند، خاصه قالی‌هایی که بیشتر از نقوش شکسته بهره می‌گیرند. تشابه این نقش‌مایه‌هارا امروزه در زیلو و گونه‌های دیگر قالی‌های ایرانی می‌توان دید.

دسته دوم: نقوشی هستند که بین زیلو و نقوش تزیینی معماری ایرانی ارتباطی مشترک دارند، در برخی موارد نیز دارای اسامی یکسانی هستند. دسته سوم: نقوشی هستند که اختصاص به زیلو دارند، نمونه‌های آن را در هیچ یک از هنرهای تزیینی دیگر نمی‌توان یافت، عمدتاً اسامی‌ای محلی دارند که برخاسته از محیط و جغرافیای یزد است.[۱۴]

نقش‌های به کار رفته در زیلو به دلیل نوع بافت آن براساس زمینه مربع، کاملاً هندسی بوده و از ترکیب اشکال هندسی به وجود آمده‌اند. بسیاری از این اشکال متنوع بوده و ترکیب‌های گوناگون آن، دارای ریشه‌های کهنی هستند که در سایر آثار، ی و هنری به کرات کاربرد داشته است. گروهی دیگر برگرفته از ویژگی‌های زندگی اجتماعی و فرهنگی مردم منطقه بوده و گروهی نیز با عناوین بومی و محلی به دور از مضامین کهن خود، در قالب تعابیر و معانی تازه‌ای خودنمایی می‌کنند. ترکیب نقش‌مایه‌های موجود، ساختاری منحصر به فرد به نقوش زیلو بخشیده و بر نوع کاربری آن کاملاً منطبق است.[۱۵]

یکی دیگر از ویژگی‌های یگانهٔ زیلو، وجود کتیبه در آن است.[۱۶] این کتیبه‌هاهمانند نقش زیلو، نشان‌دهندهٔ گونه‌ای از رفتار فرهنگی و اجتماعی ایرانیان، خاصه مردمان یزد است. اعتقاد به عمل خیر و کارهای عام‌المنفعه، توجه به مسائل دینی، ثبت اسناد، ی، علاقه به ماندگاری لقب‌ها، نام‌ها و قرار دادن آن در معرض دید عموم و همچنین، اجرای اثر، نام سفارش دهنده، نام بافنده و نام مکانی که زیلو در آن‌جا بافته شده، از جمله مواردی است که در کتیبه‌ها، آمده و کمک شایانی به شناخت و بررسی، زیلو می‌نماید. در بسیاری از موارد می‌توان، ساخت بنا را براساس، موجود در زیلوهای وقف شده در آن و شرح کتیبه‌هاحدس زد که این خود کمک شایانی به بررسی، ی اثر می‌کند. یکی دیگر از نکات مهم در بررسی کتیبه‌ها، ساختار زیباشناسانهٔ آن ها است. زیلو به منزلهٔ فرشی است که در طرح و نقش، رنگ و ساختار اجرایی، قرابت بسیاری با معماری و عناصر تزیینی آن دارد. در کتیبه‌نگاری نیز این هماهنگی حفظ شده و موجب شده تا آنچه بر دیوارها و سقف‌های بنا گسترده می‌شود، بر زمین انعکاس یابد و فضای معماری را در تعادلی همگون قرار دهد.[۱۷]

۱۰- همان، ص۳۳.

۱۱- زیلوهایی که با رنگ آبی و سفید بافته می‌شود و مختص مساجد و اماکن متبرکه است. زیلوهای «جوهری» که با رنگ آبی و گلی بافته می‌شود و برای مصارف خانگی کاربرد دارد و نسبتاً ارزان قیمت است. زیلوهای «نفتال» که با رنگ آبی و گلی بافته شده و مرغوبترین زیلوهایند. گفتنی است رنگ زیلوهایی امروزی تماماً به صورت صنعتی (شیمیایی) تهیه میشوند. (همان، صص۳۲- ۳۳).

۱۲- در گذشته، پنبه های موسوم به «مله» (Malla) که رنگ آن متمایل به زرد بود، کاشته میشد و به همان رنگ طبیعی در زیلوبافی مورد استفاده بود. (پایگاه اطلاع رسانی شهرستان میبد، زیلو و زیلوبافی، ۱۵:۱۰، ۱۳۸۸/۱۲/۵، http://www.maybod.org/۱۳۸۵/۱۱/۳۰/۵۴.shtml)

۱۳- حمیدرضا محبی و محمدتقی آشوری، نماد و نشانه در نقش پردازی زیلوهای تاریخی طرح محرابی میبد، پیشین، ص۴۴.

۱۴- جواد علی محمدی اردکانی، پژوهشی در زیلوی یزد، پیشین، ص۶۱.

۱۵- حمیدرضا محبی و محمدتقی آشوری، نماد و نشانه در نقشپردازی زیلوهای تاریخی طرح محرابی میبد، پیشین، ص۴۷.

۱۶- نگارش کتیبه بر زیلوها، دارای گونه‌های مختلف است. در برخی زیلوها، خط در دو قسمت عرضی و در برخی در طول زیلو قرار گرفته است. برخی از زیلوها نیز دارای خط نگاری در وسط هستند. در این زیلوها نوشته جای نقش متن را می‌گیرد.
از دیگر نکات مهم در کتیبه نویسی زیلو، امضای استادکاران با القابی نظیر «عمل» یا «عمل کردن» و ذکر تاریخ بافت آن است که در انتهای کتیبه نوشته شده است. اشعار و ادعیه نیز از دیگر مطالبی هستند که در برخی کتیبه‌هانگاشته میشدند.(جواد علیمحمدی اردکانی، پژوهشی در زیلوی یزد، پیشین، صص ۵۴ و ۴۹).

۱۷- جواد علیمحمدی اردکانی، پژوهشی در زیلوی یزد، پیشین، ص۳۹.

Archive of SID
www.SID.ir

علاوه بر تطابق این فرش با نوع زندگی مردم منطقه و اعتقادات مذهبی آن ها ، تأثیر معماری، طبیعت و گویش مردم این ناحیه بر نقش، رنگ و نام زیلوها انکارناپذیر است.[۱۸]
با توجه به تأثیرپذیری نقوش در معماری بر زیلوهای منطقه، در ادامه بحث، به معرفی بنای، ی مسجد جامع یزد می‌پردازیم و ارتباط میان تزیینات به کار رفته در این بنا را با نقوش مورد استفاده در هنر زیلوبافی خاص منطقه مورد بررسی قرار می‌دهیم.

طرح و نقش در مسجد جامع یزد

مسجد جامع یزد، بدون تردید یکی از شاهکارهای بدیع معماری اسلامی ایران به شمار می‌رود که تزیینات زیبا و منحصر به فردش، جلوه‌ای ستودنی به آن بخشیده است. این بنا مشتمل بر یک ایوان رفیع، گنبدخانه و دو شبستان تابستانه در طرفین آن، دو گرمخانه در ضلع شرقی و غربی، یک صحن بزرگ مستطیل شکل و دو پایاب است. بانی اولیه بنا در سده یازدهم/پنجم «امیر علاءالدوله کالیجار»[۱۹] اولین امیر کاکویی بوده است. اما بنای کنونی مسجد را «سید رکن‌الدین محمد قاضی»[۲۰] در سده چهاردهم/هشتم احداث می کند. زیباترین بخش بنا را می‌توان مجموعه ایوان و گنبدخانه و فضاهای پیرامون آن نامید. نمای ایوان رفیع مسجد، با مجموعه‌ای از زیباترین کاشی‌های معرق همراه با نقوش اسلیمی و گیاهی و نیز گره چینی پوشانده شده است. این تزیینات همراه با آجرهای ضربی، کاشی معقلی، کتیبه‌های کاشی معرق و کوفی بنایی، مجموعه‌ای بدیع و خیره‌کننده آفریده‌اند که تحسین هر بیننده‌ای را بر می‌انگیزاند.[۲۱]
بنابراین مسجد جامع کبیر یزد به چند دلیل حائز اهمیت است: نخست آن که قدیمی‌ترین نمونه معماری است که طی سده ی پانزدهم/نهم، معماری مذهبی یزد از آن تقلید شده است. این طرح مرکب از یک مقصورهٔ گنبددار و یک شبستان مستطیل بلند و کشیده است. دوم این‌که، کاربرد وسیع طاق‌های سراسری (طاق و تویزه) در شبستان‌هاست که با تزیین کاشی‌کاری معرق همراه است. و نکته بعدی: تنوع کاشی‌کاری معرق و معقلی، کتیبه‌های ثلث و کوفی، شش ضلعی‌های معرق و گچی، خطوط بنایی، کاربندی و گره‌کاری این مسجد دارای اهمیت فراوان است.[۲۲]
پوشاندن سرتاسر سطوح داخلی و خارجی بنا با نقوش تزیینی و کتیبه در فرم‌های مختلف، نه تنها طرح بناهای خیالی تصویر شده در نگاره‌های آن زمان، بلکه نوعی سلیقه نقاشانه در معماری را منعکس می کند که در ادامه بحث به آن پرداخته می‌شود.
نقوش زیبای مسجد جامع یزد با توجه به تحقیقات به عمل آمده، در نوع خود کم‌نظیر است و به مثابه مساجد جامع دیگر شامل نقوش گیاهی همچون اسلیمی، گل‌های شاه عباسی، نقوش گلدانی و ...، نقوش هندسی،[۲۳] گره چینی و...، نقوش کتیبه‌ای و خط نگاره‌هاست.[۲۴]
آجر و کاشی نقش مهمی در تزیینات مسجد جامع یزد داشته و بستر مهمی هستند که نقوش و تزیینات موجود در این بنا را در خود جای داده‌اند. انواع روش‌های آجرچینی در این بنا به صورت معمولی[۲۵] و جناغی[۲۶] هستند. بعد از آجر، عمده‌ترین مصالح تزیینی، تزیین با کاشی بوده است. نقوش کاشی کاری در این بنا، بیشتر شامل نقوش هندسی، گیاهی و تلفیق هر دو و ترکیب با خط و خوشنویسی (کتیبه) است. کتیبه‌هادر تزیینات مساجد، خاصه در مسجد جامع یزد نقش بسیار مهمی دارند؛ زیرا غیر از جنبهٔ تزیینی و آرایشی ساختمان، از نظر، ی و مذهبی نیز اهمیت فراوان داشته و می‌توانند بسیاری از مجهولات مربوط به ویژگی‌های دوره‌های هنری یا بنایی خاص را روشن سازند.[۲۷]
رنگ‌های به کار رفته در مسجد جامع یزد، بسان دیگر مساجد و مکان‌های مذهبی مشخص و معین است. کاشی‌کاری که یکی از شیوه‌های تزیین در این بناست بیشترین حضور رنگ را در خود داراست. رنگ‌های به کار رفته در تمامی سطوح مسجد جامع، شامل فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید، مشکی، لاکی، سبز، نارنجی و قهوه‌ای است.[۲۸]
رنگ‌بندی‌های متنوع در نقوش تزیینی گیاهی، فیروزه‌ای، لاجوردی، سفید و اُکر در درجه اول اهمیت و رنگ‌های دیگر مثل نارنجی، مشکی، قهوه‌ای و سبز در مرتبه دوم اهمیت قرار دارند. تعداد رنگ‌های به کار رفته در نقوش هندسی مسجد، مانند نقوش گیاهی است. با توجه به خشک و هندسی بودن این دسته از نقوش و تنوع کمتر در سطوح رنگی، نقوش هندسی به عنوان مکمل رنگ و فرم در کنار دیگر عناصر قرار می گیرند. ساده‌نگری در فرم و تضاد رنگی شدیدتر در

۱۸- پایگاه اطلاع رسانی شهرستان میبد، زیلو و زیلوبافی، (ساعت ۱۵:۱۰، ۸۸/۱۲/۵ ، www.maybod.org)
۱۹- علاء الدوله ابوجعفر ملقب به کاکویه، پسردایی مادر مجدوالدوله دیلمی (آل بویه) و از طرف مادر او والی اصفهان بود. او در سال برهمدان چیره شد. (علی اصغر، فقیهی، تاریخ آل بویه، تهران، سمت، ۱۳۸۶، ص۵۴.)
۲۰- سیدرکن الدین ابوالمکارم قاضی حسینی یزدی که از سادات عربی (علی العریضی بن جعفرالصادق (ع)) است، آثار بسیاری از خود به جا گذاشته و صاحب موقوفات فراوان بوده که همراه با آثار وقف شده توسط فرزندش سیدشمس الدین محمد، در اثری به نام «جامع الخیرات» که حوزه بزرگی است، ثبت شده است. (مهدی عقایی، دایره المعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی، بناهای آرامگاهی، تهران، حوزه هنری، چ دوم، ۱۳۷۸، ص۴۶.)
۲۱- برای اطلاعات بیشتر ر. ک به: کامبیز حاجی قاسمی، گنجنامه، مساجد جامع، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، روزنه، ۱۳۸۳، صص ۱۷۰-۱۶۸.
۲۲-محمد یوسف کیانی، تاریخ هنر معماری در دورهٔ اسلامی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۷۴، صص ۷۵-۷۴.
۲۳- سه اصل بارز و مهم در طراحی، تقویت، نشر و گسترش نقوش مورد نظر بوده است که عبارتند از: تکرار، دوران و انتقال، تمام نقوش به کار رفته در کاشی ها، آجرها و .. همگی به تبعیت از این سه اصل ساخته و ساماندهی شده اند. نقوش هندسی مکمل دیگر نقوش بوده و نقشی حساس را در تزیین ساختمان های مذهبی ایفا می کند. از نکات مهم در مورد اشکال هندسی تحرک مداوم آن ها در زمان و مکان می باشد و برپایی آن ها با استفاده از هندسه و ریاضیات است. در تزیینات معماری اشکال عمده هندسی که شامل مربع، دایره و مثلث است، با به هم پیوستن و تنیدن در همدیگر نقوش جدیدی را به وجود می آورند. نقوش هندسی از می‌توان به گونه‌های مختلف تقسیم بندی کرد: نقوشی که از تکثیر نقوش اصلی (دایره، مربع، مثلث) به وجود آمده اند. نقوشی که از ترکیب خطوط با نقشهای هندسی پدید آمده اند. اشکال گوناگون و متنوع نقوش هندسی در ابنیه‌های مذهبی بدین گونه بوده است: نقوش ساده برای قاب بندی فضای گوناگون معماری، نقوش هندسی ایجاد شده به عنوان بستر و زمینه ای برای دیگر اشکال تزیینی، نقوش هندسی تکرار شده در شبکه بندیهای هندسی به عنوان عامل تزیینی در کنار نقوش، نقوش هندسی مزوج با دیگر نقوش. (همان، صص ۴۹-۴۸.)
۲۴- منصور چیتی، بررسی نقش مایه‌های گرافیکی کتیبه‌های مسجد جامع یزد از دوره سلجوقیان تا تیموریان، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، رشته گرافیک، استاد راهنما: دکتر محمد خزایی، استاد مشاور: دکتر مجتبی انصاری، بهار ۱۳۷۹، ص۱۸.
۲۵- در طرح مزبور بندی های افقی پهن تر و فرورفته تر و با پر کردن بندهای عریض تر و یا واحدهای سفالی ایجاد گشته است.
۲۶- روش آجرچینی جناغی که بندهای عریض عمودی و افقی یا واحدهای ته آجر لعابدار نیلی رنگ که اسامی مقدس را تشکیل می داده اند، پر می شده است.
۲۷- عباس زمانی، خط کوفی تزیینی در آثار تاریخی اسلامی ایران، مجله هنر و مردم، ش۱۳۸، تهران، وزارت فرهنگ و هنر، خرداد ۱۳۵۲، ص۱۵.
۲۸- منصور چیتی، بررسی نقشمایه‌های گرافیکی کتیبه‌های مسجد جامع یزد از دوره سلجوقیان تا تیموریان، پیشین، صص۱۰۸-۱۰۵.

www.SID.ir

نقوش هندسی، باعث ایجاد فضایی متفاوت در عناصر تزیینی مسجد جامع شده است. محصور کننده (قاب)های باریک با نقوش هندسی ساده و تضاد رنگی شدید (فیروزه‌ای، لاجورد، سفید) باعث جذابیت سطوح شده است.

معماری در مناطق کویری، به ویژه در یزد، از جایگاه مهمی برخوردار است. معماری، با اقلیم و زندگی مردمان این مناطق، پیوندی تنگاتنگ دارد. از این رو تأثیر و کاربرد نمادین اجزا و عناصر معماری مسجد جامع یزد را در نقوش زیلو می‌توان مورد بررسی قرار داد. نفوذ بارز معماری و تزیینات آن بر دیگر هنرها، بر هیچ کس پوشیده نیست، همواره نقوش به کار رفته در این هنر ارزنده، به گونه‌ای الهام‌بخش سایر هنرها بوده است. مسجد جامع یزد و هنر زیلوبافی میبد یزد نیز از این قاعده مستثنی نیستند و دیرینگی این بنای عظیم، تأثیر خاص خویش را از نظر نمادین و مفهومی بر زیلو گذارده است.

تصویر ۱- نقش لوزی (بالنگ)، زیلو، ۹۱۹/۱۵۱۳.

تطبیق نقش و رنگ در مسجد جامع و زیلوهای میبد یزد

در این بخش نقوش به کار رفته در زیلو و کاشی‌کاری مسجد جامع یزد را در سه گروه ۱- نقش‌های هندسی شامل نقوش لوزی شکل، مثلث (کنگره)، مربع (آلوچه)، خطوط شکسته، چلیپا و شمسه ۸ پَر ۲- نقش‌های گیاهی شامل گل ۸ پَر، اسلیمی، ساختارهای محرابی و گلدانی، باتوجه به وجوه تشابه یا تفاوت آن ها در زیلو یا کاشی‌کاری و براساس نوع کاربرد و جایگاه مورد استفاده آن ها ، بررسی می‌شود.

تصویر۱-۱- جزئیات نقش لوزی، همان زیلو.

نقوش هندسی

همان‌گونه که اشاره شد، نقش‌های زیلو به دلیل نوع بافت آن کاملاً هندسی و از ترکیب اشکال آن ایجاد می‌شوند. این نقش‌ها از اشکالی چون مربع، مثلث و لوزی تشکیل شده و هر یک نیز شامل ترکیبات مختلف نقوش و عموماً محلی و بومی هستند. در ادامه نقوش به کار رفته در زیلو و مسجد جامع، براساس اشکال هندسی، نوع و تعداد کاربرد آن ها ، بررسی می‌شود.

یکی از نقش‌هایی که بسیار در زیلو و کاشی‌کاری مسجد جامع به گونه‌های مختلف کاربرد داشته، نقش لوزی است. این نقش در آجرکاری سفالینه‌ها استفاده زیادی داشته و احتمالاً از معماری به زیلو راه یافته است. نقش لوزی به شیوه‌های مختلف اجرا شده و بنا به محل و جایگاهی که در زیلو، از آن استفاده شده، نام‌های مختلفی دارد.[۲۹] گاهی در زمینه و متن اصلی بوده و گاهی نیز در حاشیه زیلو با نقش‌های ساده‌تری اجرا می‌شده است.

از جمله آن ها ، نقشی است به نام بالنگ که در متن اصلی زیلو بافته شده و عمدتاً به دو شکل سفید و آبی طراحی می‌شده است.[۳۰] (تصاویر ۱و ۱-۱)

نمونه مشابه این نقش را در گنبد مسجد جامع یزد می‌توان مشاهده نمود.[۳۱] (تصویر۲) شیوه اجرای این گنبد، ترکیبی از آجر و کاشی‌های مستطیل شکل بوده که ارتباط نزدیک این نقش در کاشی‌کاری و زیلو را مشخص‌تر می‌نماید، با این تفاوت که در گنبد مسجد، زمینه آجرکاری و نقوش، در دو رنگ فیروزه‌ای[۳۲] و سیاه کار شده است. باتوجه به این‌که ساخت این بخش از بنا متعلق به اواخر دوره ایلخانی بوده، نوع، شکل و مصالح به کار رفته در گنبد، به شیوه دوره سلجوقی ادامه یافته است.[۳۳]

تصویر ۲- نقش لوزی ، گنبد، مسجد جامع یزد.

۲۹- از جمله لوزی تک، زنجیره بزرگ، چهار بالاخانه، پیله، مورگ، زلنک و بندک (جواد علیمحمدی اردکانی، پژوهشی در زیلوی یزد، پیشین، صص ۸۱ و ۷۸، ۷۶، ۷۴، ۶۸، ۶۳)

۳۰- این نقش را برخی از زیلوبافان به نام پیله می شناسند. ظاهراً به سبب شکل های کوچک و سفید که پیرامون نقش ایجاد شده و به پیله‌های سفید شباهت دارد، به این نام معروف گشته است. گرچه علت نامگذاری آن به درستی مشخص نیست. یکی از استادان زیلوباف معتقد بود چون بالنگ را برای مربا به صورت لوزی برش می‌دهند و در این حالت خط های تیره، برش خورده روشن نمودار می گردند، زیلوبافان از این شکل تأثیر گرفته اند و این نقش را که به بالنگ شباهت دارد به این نام خوانده اند. (همان، ۶۶)

۳۱- ایوان و گنبدخانه، قدیمی ترین بخش مسجد می باشد که در نیمه اول سده چهارم/هشتم به همت سید رکن الدین محمد قاضی (متوفی به سال ۷۳۲/۱۳۳۱) در ضلع جنوبی مسجد و پشت قبله مسجد جامع قدیم بنیان شده و در طرفین آن، رواق و شبستان هایی قرار گرفته است (کاظم ملازاده، مریم محمدی، دایرهالمعارف و بناهای تاریخی دوره اسلامی، مساجد تاریخی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، چ اول، ۱۳۷۸، ص۲۵۷؛ کامبیز حاجی قاسمی، گنجنامه، مساجد جامع، تهران، انتشارات روزنه، چ۲، ۱۳۸۳، ص۱۶۹.)

۳۲- مردمان آیین پرداز باستان، به قداست رنگ فیروزه ای معتقد بودند، به رغم آن ها، فیروزه سوی چشم را زیاد می کرد و رنگ رویش و تعالی بود، نازایی و بیماری را از بین می برد، عزت و سلامت نفس می آورد و نقشی در چیرگی نور بر ظلمت داشت. (رحمان احمدی ملکی، فرم ها و نقش های نمادین در مساجد ایران، نشریه وقف میراث جاویدان، سال ششم، شماره پیاپی۲۲، تابستان ۱۳۷۷، ص۱۰۰.

۳۳- یکی از مصالح به کار رفته در دوره سلجوقی، آجرکاری است در حالی که در دوره ایلخانان، تیموریان و آل مظفر، هنر آجرکاری وسعت و حاکمیت مطلق دوران پیش را به تدریج از دست می‌دهد و یا به خدمت گرفتن عنصر ترکیبی کاشی و در برخی موارد سنگ، بخش قابل توجهی از نقش تزیین نمای بنا با آجر، به کاشی سپرده شده و رنگ آمیزی در بنا به مدد استفاده از مصالح مختلف مورد توجه قرار می گیرد. (محمد یوسف کیانی، تزیینات وابسته به معماری ایران (دوره اسلامی)، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۶، ص۶۹.)

Archive of SID

www.SID.ir

تصویر ۳ نقش لوزی (رکنه دونی) در زیلو، ۱۲۶۰/۱۸٤٤.

نکته مهم در تأثیرپذیری این نقش از معماری بر زیلو، در، ساخت آن ها است؛ هر چند که زیلوبافی قدمت بسیاری دارد، نقوش تشکیل دهنده آن نیز فقط مختص یک دوره و زمان خاص نبوده، اما، ساخت گنبد که متعلق به اواخر دوره ایلخانی بوده و، تهیه این زیلو که متعلق به اوایل سده شانزدهم/دهم است شاید این تأثیرپذیری را توجیه نماید.

نمونه دیگری از نقش لوزی در زیلو با نام «رکته دونی کوچک» است که دارای دو ردیف زنجیره می‌باشد.[۳۴] این نقش به صورت زنجیروار، می‌تواند کل متن زیلو را در بربگیرد که نمونه‌ای از آن در زیلویی به، ۱۲۶۰/۱۸۴۴ دیده می‌شود (تصویر۳) نمونه این نقش در فضاهای متعددی در مسجد جامع استفاده شده است. به ویژه در فضای داخلی گنبدخانه در قسمت مقرنس کاری‌های زیر گنبد در کنار نقوش و خطوط بنایی، به وفور استفاده شده است. (تصویر۴) از آن روی این گنبدخانه که به همت سید رکن‌الدین بنا شده، به خوبی تأثیرپذیری هنرمندان زیلوباف را از تزیینات به کار رفته در معماری مشخص می‌نماید. در زیلوی دیگری به، ۹۲۹/۱۵۲۲ نمونه زنجیروار دیگری از این نقش در حاشیه اجرا شده است. (تصویر۵)

اما ترکیب مشابهی از این لوزی‌ها، در حاشیه پایینی گنبد مسجد جامع وجود دارد که توسط کاشی آجری رنگ در زمینه سفید (در خارج بنا) و ترکیب کاشی آبی رنگ و آجر (در فضای داخلی بنا) دیده می‌شود. ترکیب چهارلوزی در کنار هم، خود نقشی جدید را ایجاد کرده که در لابلای این نقوش، نام الله به خط بنایی و رنگ لاجوردی[۳۵] جلوه‌ای زیبا به وجود آورده است. (تصویر۶) وجه تفاوت نقش لوزی در این دو تصویر، نوع اجرای آن است، چرا که در زیلو، نقش به‌صورت زنجیروار در کنار هم قرار گرفته، درحالی‌که در حاشیه گنبد، ترکیب لوزی‌هاست که نقشی مستقل را ایجاد کرده است. در حاشیه‌های باریک‌تر نیز زنجیره‌هایی از نقش لوزی کار شده که به

تصویر ٤- فضای داخلی گنبدخانه مسجد جامع یزد.

تصویر٤-۱- نقش لوزی، مقرنس کاری‌های فضای زیر گنبد، مسجد جامع.

تصویر ۵- نقش لوزی، زیلو، ۹۲۹/۱۵۲۲.

تصویر ٦- نقش لوزی، حاشیه کاشی‌کاری گنبد، مسجد جامع.

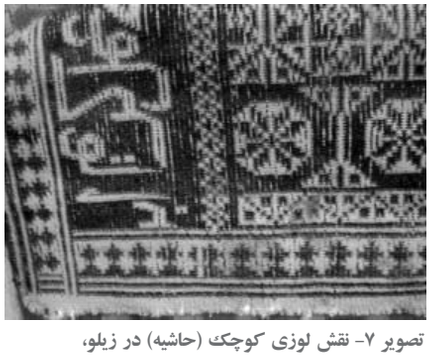

تصویر ۷- نقش لوزی کوچک (حاشیه) در زیلو، ۱۲۳۱/۱۸۱۵.

۳۴- این نقش برگرفته از نام سیدرکن الدین است که از شخصیت‌های بزرگ تاریخ یزد بوده و در سده‌های سیزدهم-چهاردهم/هفتم-هشتم می زیسته است. او بناهای موقوفه بسیاری ساخت که یکی از آن ها مسجد جامع یزد است. زیلوبافان به پاس زحمات او و سفارش هایش که موجب رونق زیلوبافی شده بود نقشی به یاد او ایجاد کردند. (جواد علیمحمدی، پژوهشی در زیلوی یزد، پیشین، ص۹۲.)

۳۵- لاجورد، رنگ عالم مثال است، حکمت عالیه عالم است. تماشای این رنگ، تماشای وسعت درون و رسیدن به شعور رازناک و مشهود متعالی است. آبی لاجورد همیشه تمثیل مراقبه و مشاهده است بیانگر یکرانگی آسمان آرام و تفکر برانگیز سحرگاهان صاف و صمیمی است (رحمان احمدی ملکی، فرمها و نقشهای نمادین در مساجد ایران، پیشین، ص ۱۱۰)

۳۶ - جواد علی محمدی اردکانی پژوهشی در زیلوی یزد، پیشین، ص۸۸.

۳۷- سر در عظیم مسجد و شبستان شرقی در سال ۷۷۷/۱۳۷۵ با حمایت شاه یحیی بن مظفر ساخته شد. (کامبیز حاجی قاسمی، گنجنامه، مساجد جامع، پیشین، ص۱۶۹.)

www.SID.ir

نقش «حاشیه» معروف بوده و متأثر از نقوش معماری است.[۳۶] نمونه‌ای از زنجیره این نقش در حاشیه زیلویی دیده می‌شود (تصویر۷) مشابه این نقش در حاشیه‌های باریک، در اطراف قاب‌هایی بر روی کاشی‌کاری سردر ورودی مسجد[۳۷] که دارای نقوش اسلیمی هستند، اجرا شده است.
با این تفاوت که نقش لوزی در این نوار باریک یک اندازه نبوده و لوزی‌ها یک در میان بزرگ و کوچک، به‌وسیله کاشی معرق در ۳ رنگ سفید، لاجوردی و قهوه‌ای اجرا شده‌اند (تصویر۸).
براساس آنچه که در خصوص نقش لوزی گفته شد، این نقش کاربرد بسیاری در نقش‌پردازی زیلو داشته و از قرار گرفتن این نقش در کنار هم، نقوش ترکیبی و پیچیده‌تری از لوزی ایجاد می‌شود که هر کدام نام‌های متفاوتی دارند. این در حالی است که در نقوش کاشی‌کاری مسجد جامع یزد نقش لوزی در ترکیب با دیگر نقوش استفاده شده که در موارد بسیاری به‌صورت گره‌های هندسی بوده و به‌صورت تک نقش به کار نرفته است.
نقش هندسی دیگری که شکل مثلث دارد در زیلو به «کنگره» معروف است.[۳۸] این نقش از معماری خاص مناطق کویری الهام گرفته شده و نمونه آن بر دیوار کاروان‌سراها، برج‌ها و تزیینات لبه بادگیرهای یزد مشاهده می‌شود.[۳۹] این نقش به دو گونه چشم‌دار و ساده بافته می‌شود. در گونه ساده آن مربع‌های سفید وسط نقش، که به مثابه نقش چشم است، وجود ندارد.[۴۰] نمونه‌ای از کنگره‌های ساده را در حاشیه زیلو به، ۱۲۷۴/۱۸۵۷ در کنار دیگر نقوش خاص زیلو می‌توان دید که در حاشیه پهن و میان حاشیه با نقش کنگره، نقشی دیده می‌شود که در زیلو «اره دو سر» نامیده شده و متأثر از اره‌های دوسر، در ساخت دستگاه‌های زیلوبافی است (تصویر ۹).[۴۱] نمونه مشابهی از این نقش در حاشیه قاب‌های کاشی‌کاری سر در ورودی مسجد دیده می‌شود، با این تفاوت که در زیلوها، زنجیره‌ای از نقش کنگره در یک ردیف و حاشیه‌ای باریک اجرا می‌شود. اما در نمونه معماری، این نقش به صورت دو مثلث در کنار هم اما قرینه، و دارای رنگ‌بندی سفید و قهوه‌ای مشاهده می‌شود. درون قاب‌ها نیز دارای نقوش گره‌چینی و کتیبه با عبارت شهادتین است. (تصویر۱۰)
در زیلوبافی، نقش دیگری با عنوان «کنگره مداخل» وجود دارد که این نقش نیز، مشترک میان معماران و زیلوبافان است. در کاشی‌کاری بناهای، ی ایران از این نقش بسیار استفاده کرده‌اند. با این‌که در لبهٔ بناها نیز به منزله کنگره مورد استفاده بوده و در فرش‌هایی چون گلیم و گبه، به منزله نقش حاشیه، کاربرد داشته است.[۴۲]
این نقش را در حاشیه باریک لبه گنبد مسجد جامع می‌توان مشاهده نمود (تصویر ۱۱). که از نوع کنگره مداخل چشم‌دار و در دو رنگ سفید[۴۳] و لاجوردی است. این نقش در اکثر زیلوها در حاشیه باریک و اغلب از نوع ساده آن استفاده می‌شود (تصویر۱۲). مشابه این نقش در فضاهای دیگر مسجد نیز دیده می‌شود. یکی از آن ها ، نقش کنگره در تلفیق کاشی و آجر در فضای صحن مسجد، اطراف ایوان جنوبی است که با نقوش کنگره‌ای و لوزی در ابعاد بزرگتر و ساده‌تر از بخش‌های دیگر تزیین شده است (تصویر۱۳). نمونه دیگر کنگره مداخل، در حاشیه زیلویی به، ۱۲۲۱/۱۸۰۶ بافته شده است (تصویر۱۴).
از جمله نقوش مشترک دیگر میان تزیینات معماری و زیلوبافی، نقشی مربع شکل است که در زیلوبافی به آن «آلوچه» می‌گویند. این طرح که کاربرد آن قدمتی دیرین در هنرهای ایرانی دارد.[۴۴] این شیرینی در تهران و شهرهای دیگر به «شکر پنیر» معروف است. این نقش در زیلو همیشه در حاشیه باریک و بیشتر به رنگ سفید (تصویر۱۵) نقش می‌شود . و در نمونه‌های مشابه در فضای داخلی گنبدخانه و حاشیه طاق‌نماها این نقش در رنگ‌های فیروزه‌ای و لاجوردی و در میان سطوح آجری بسیار کاربرد داشته است (تصویر۱۶).
در کنار نقوش هندسی، خطوط شکسته نیز از جمله نقش‌های زیلو است که استادکاران به آن «سینه گرد» یا «سینه‌ریز» گفته‌اند و این نقش‌ها متأثر از آجرکاری‌های معماری یزد بوده است.[۴۵] در زیلویی بافته شده در سده نوزدهم/سیزدهم این نقش در حاشیه پهن آن دیده می‌شود که در مرکز آن شکل صلیب داشته و در ادامه گسترش خطوط به لوزی ختم می‌شود (تصویر۱۷).
این خطوط و اشکال را در کاشی‌کاری حاشیه بالای نقوش گنبد به رنگ‌های سفید و سیاه می‌توان مشاهده کرد که به صورت متناوب دور گنبد تکرار شده است (تصویر۱۸). نوع دیگر خطوط شکسته، در حاشیه‌هامورد استفاده بوده و به شکلی الهام گرفته از خطوط بنایی یا کوفی معقلی است که هم در معماری مورد استفاده بوده و هم در حاشیه زیلوها با نام «نقش حاشیه» اجرا شده است.[۴۶]

تصویر ۸- نقش لوزی کوچک، کاشی‌کاری سردر ورودی، مسجد جامع.

تصویر ۹ - نقش مثلث (کنگره) در حاشیه زیلو، ۱۲۷۴/۱۸۵۷.

۳۸- نقش کنگره که بیشتر در حاشیه و گرداگرد زیلو دیده می‌شود، بیانگر لبه‌های کنگره‌ای دیوارهای نارین قلعه موجود در میبد است که قدمت آن به هخامنشیان می رسد. (حمیدرضا محبی، محمدتقی آشوری، نماد و نشانه در نقش پردازی زیلوهای تاریخی، پیشین، صص۵۳-۵۲).
۳۹- این نقش کنگره را در دیوارهای ارگ کریمخانی در شیراز می‌توان مشاهده کرد.
۴۰- جواد علیمحمدی اردکانی، پژوهشیدر زیلوی یزد، پیشین، ص۶۸.
۴۱- همان، ص۸۷.
۴۲- کنگره مداخل را نیز به صورت ساده و چشم دار می بافته اند. (همان، ص۷۰).
۴۳- در فلسفه حیات و رمزهای مردگان، این رنگ، نشانه بسیاری از پدیده‌های مؤثر و بزرگ بوده و نشانه قدرت متعادل پروردگار شده است. این رنگ در بسیاری از فرهنگهای ملل، خبرآور نوعی شادی و بشارت و در میان قبایل عرب و ترک نشانه صداقت و صمیمیت درون و پاکی و آرامش ضمیر است که البته همه این معانی و رموز رنگ سفید و خصایص آیینی آن خواسته یا ناخواسته در ذهن معماران آثار اسلامی و در هیات و جامه درونی و گاه بیرونی این بناها (به خصوص در مناطق کویری) متجلی گردیده و شکل واحد و توحیدی به خود می‌گیرد (رحمان احمدی ملکی، فرمها و نقشهای نمادین در مساجد ایران، پیشین، ص۱۱۳).
۴۴- این شیرینی در ماه مبارک رمضان و در بین دو نماز که نمازگزاران میخواهند افطار کنند؛ «آلوچه» توزیع می‌شود و مردم روزهٔ خود را با این شیرینی و آب باز می‌کنند. به این سبب به آلوچه معروف است که در اردکان و میبد در ماه مبارک رمضان شیرینی خاصی تولید می‌شود. این شیرینی، زمانی که با قیچی چیده می‌شود، به شکل مربع درمی‌آید. بدین سبب این نقش در اردکان و میبد به آلوچه شهرت یافته و در زیلو نشسته است. (جواد علی محمدی اردکانی، پژوهشی در زیلوی یزد، پیشین، ص۷۵).
۴۵- همان، ص۹۰.
۴۶- جواد علی محمدی اردکانی، پژوهشی در زیلوی یزد، پیشین، ص۸۶.

Archive of SID

www.SID.ir

تصویر۱۰- نقش مثلث، کاشی کاری اطراف ایوان جنوبی، مسجد جامع.

تصویر ۱۱- نقش کنگره مداخل، حاشیه‌ای از کاشی کاری گنبد، مسجد جامع.

تصویر ۱۲- نقش کنگره مداخل، زیلوی میبد، ۱۲۴۳/۱۸۲۷.

تصویر۱۳- نقش کنگره مداخل، فضای صحن و کاشی کاری اطراف ایوان جنوبی، مسجد جامع.

Archive of SID

www.SID.ir

تصویر ١٤- نقش کنگره، زیلو، ١٢٢١/١٨٠٦.

تصویر ١٥ - نقش مربع (آلوچه)، زیلو، ١٢٢٢/١٨٠٧.

تصویر ١٦ - نقش مربع، حاشیه طاق‌نماهای گنبدخانه، مسجد جامع.

تصویر ١٧- خطوط شکسته (سینه ریز)، زیلو، سده نوزدهم/سیزدهم.

تصویر ١٨- خطوط شکسته، حاشیه بالای گنبد، مسجد جامع.

تصویر ١٩ - خطوط شکسته (حاشیه)، زیلو، ٩٢٩/١٥٢٢.

www.SID.ir

تصویر ۲۰ - خطوط شکسته در حاشیه متصل به فضای داخلی گنبد، مسجد جامع.

تصویر ۲۱ - نقش چلیپا، زیلو، تاریخ ۱۲۰۲/۱۷۸۷.

نمونه‌ای از این نقش در حاشیه زیلویی با، ۹۲۹/۱۵۳۲ اجرا شده که در ردیف بالای آن نقش لوزی نیز دیده می‌شود (تصویر۱۹). مشابه این نقش در فضای گنبدخانه مسجد و حاشیه‌ای متصل به گنبد، نقش شده که شباهت بسیاری به خط بنایی دارد به‌ویژه که با حاشیه پایینی آن و دیگر نقوش اسماء الله، علی و محمد به خط بنایی و کاشی‌های آبی رنگ (تصویر۲۰)، تلفیق زیبایی را ایجاد کرده است .

از نقوش دیگری که میان زیلو و کاشی کاری مسجد جامع یزد است مشترک، نقش چلیپا یا گردونه خورشید است که در میان تمدن‌های بشری سابقه‌ای طولانی دارد. به جرأت می‌توان گفت، نقطه آغازین بیشتر نقوش و نقش‌مایه‌ها، نقش چلیپا است[۴۷]، چلیپایی که در مرکز، در چهار جهت اصلی حرکت نموده و با حرکت‌های گوناگون خود اشکال متنوعی را به وجود می‌آورد که در نهایت به هشت ضلعی منتهی می‌شوند. قدرت و سادگی این نقش خود عامل اصلی توجه آدمی به آن و تداومش در طول، بشر بوده و در دوره اسلامی نیز این نقش با تنوعی چشمگیر در تمامی عرصه‌های آثار هنری و زندگی روزمره مردم خودنمایی کرده است. ترکیب این نقش در زیلویی با، ۱۲۰۲/۱۷۸۷ نقش شده که ترکیب کامل نقش را در زیلوبافی «کلیه» می‌گویند. طرح چلیپا در ابتدا و انتهای هر نقش کار شده و در عین حال به حصیرهای بافته شده نیز بسیار شبیه است.[۴۸] در حاشیه‌های این زیلو، نقش‌های مربع (آلوچه) و کنگره مداخل دیده می‌شود. (تصویر۲۱) نقش چلیپا در کنار نقوش به کار رفته در کاشی کاری مسجد جامع نیز بسیار دیده می‌شود. نمونه‌ای از این نقش در کاشی کاری طاق‌نماهای سَردر ورودی مسجد در تکنیک کاشی معرق در رنگ‌بندی سفید، لاجوردی و آبی فیروزه‌ای، در کنار دیگر نقوش اجرا شده است. (تصویر۲۲) همچنین نقش چلیپا، ترکیب زیبایی در کنار نام «علی» به خط بنایی و نقش لوزی در کاشی کاری فضای زیرگنبد، در تصویر ۲۰ آفریده است.[۴۹]

از دیگر نقوشی که در معماری بناها و در زیلوبافی به شیوه‌های مختلف، اجرا شده، نقش «هشت پَر» یا شمسه هشت پَر است. استادکاران زیلوباف، هشت پر را به عنوان یکی از نقوش اصلی و مهم که قابلیت بسیاری دارد انتخاب کرده و به انواع گوناگون آراسته‌اند. از آن جمله می‌توان به: هشت پر برگ بیدی، چیتی، چشم‌دار، شاخ کاری، رکته‌دونی، خورشیدی، مربعی، گل گرینه، توخالی، پنجه گرگی، ساده، توپر و مخلوط اشاره کرد.[۵۰] نمونه‌ای از شمسه هشت پَر را که در زیلوبافی به آن «گل گرینه» می‌گویند، معمولاً می توان در حاشیه زیلوها یا در محرابی‌ها مشاهده نمود.[۵۱] این نقش در حاشیه زیلویی به، ۱۲۳۸/۱۸۲۲ اجرا شده است. از دیگر نقوش مورد استفاده در این زیلو، نقش مربع (آلوچه)، لوزی و خطوط شکسته حاشیه است (تصویر۲۳) در معماری نیز شمسه هشت پَر از جمله نقوش هندسی اصلی در اجرای تزیینات بناها است. از امتداد خطوط این نقش، نقش‌های بسیاری ایجاد شده و دست هنرمندان کاشی کار را در گسترش و تداوم نقش‌ها باز گذاشته است.

تصویر۲۲- نقش چلیپا ، طاق نماهای سردر ورودی، مسجد جامع.

تصویر۲۳- نقش هشت پَر، زیلو، ۱۲۳۸/۱۸۲۲.

۴۷ - به عقیده برخی از دانشمندان این نقش در اصل، نماینده خورشید بوده و مسیر آن را از طریق آسمان می داده است. بنا به گفته عده ای، این علامت، حاکی از چرخ گردونه خورشید- خدا بوده و از این رو، دارای مفاهیم نمادین برگرفته از خورشید مانند روشنایی، حاصلخیزی و به ویژه خوشبختی است. (جیمز هال، فرهنگ نگارهای نمادها در شرق و غرب، ترجمه رقیه بهزادی، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۰، ص۵.)

۴۸-چلیپای شکسته، گردشی است حول محوری واحد و یگانه، که کثرت می زاید و در همان حال همه را به خود فرا می خواند که بر آن نام «علی (ع)» نیز نهاده اند. (حمیدرضا محبی، محمدتقی آشوری، نماد و نشانه در نقشپردازی زیلوهای تاریخی، پیشین، ص ۵۰.)

۴۹- هشت پر، همان هشت ضلعی برآمده از حرکت دو مربع بر یکدیگر است، که به دلیل شباهت شکلی با اجرام آسمانی، آن را ستاره هشت پَر نیز میخوانند، چنان که نزد بسیاری از اقوام نشانه خورشید بوده و در نقوش اسلامی نیز آن را «شمسه» (برگرفته از نام خورشید) گویند (حمیدرضا محبی، محمد تقی آشوری، نماد و نشانه در نقشپردازی زیلوهای تاریخی، پیشین، صص ۵۱-۵۰).

۵۰- جواد علیمحمدی اردکانی، پژوهشی در زیلوی یزد، پیشین، ص۹۸.

۵۱- اسلیمی، اصطلاحی است که به طور عام در مورد نقوش گیاهی در هم بافته یا طوماری به کار می رود و یکی از نقش مایه‌های شاخص در هنر اسلامی است. اسلیمی در دست هنرمند مسلمان، طراحی ساده یا پیچیده و متقارن داشته و غالباً صورت انتزاعی و نمودارگونه پیدا کرده است. (روئین پاکباز، دایره المعارف هنر، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۷۸، صص۲۸-۲۷.)

www.SID.ir

نمونه‌ای از شمسه هشت پَر در بخشی از کاشی‌کاری دیوارهای داخلی گنبدخانه مسجد با کاشی معرق اجرا شده است. نقوش این کاشی‌کاری، ترکیبی از چندین شمسه هشت پَر در اندازه‌های مختلف است (تصویر۲۴) که از امتداد خطوط به رنگ‌های سفید و فیروزه‌ای در زمینه‌ای لاجوردی ایجاد شده‌اند.

نمونه دیگری از این شمسه هشت پَر را در کاشی‌کاری فیروزه‌ای اطراف ایوان جنوبی مسجد می‌توان مشاهده نمود. نقشی که در قاب مربع شکلی ترسیم شده و امتداد خطوط آن به رنگ سفید به کتیبه‌ای با خط بنایی در داخل قاب ختم می‌شود. داخل شمسه نقش کوچکی از اسلیمی اجرا شده که در نگاه اول بی‌شباهت به کلمه «الله» نیست. در اطراف قاب نیز نقش شمسه هشت پَر به صورت تناوبی اجرا شده است. (تصویر۲۵) در زیلوی دیگری به، ۱۲۱۸/۱۸۰۳ نمونه‌ای از شمسه هشت پر بازهم در حاشیه اجرا شده که در کنار آن نقش مربع (آلوچه) نیز دیده می‌شود. (تصویر۲۶)

در جمع‌بندی کوتاهی از نقش‌های هندسی به کار رفته در زیلوبافی و کاشی‌کاری مسجد جامع یزد، می‌توان این‌گونه استنباط کرد که نقوش به کار رفته در زیلو، بیشتر به صورت تک نقش در کنار هم تکرار شده‌اند، در حالی که نقوش هندسی در کاشی‌کاری‌ها بیشتر به صورت ترکیبی به کار رفته‌اند؛ طوری که از تکرار آن ها در کنار هم، نقوش دیگری ابداع شده‌اند.

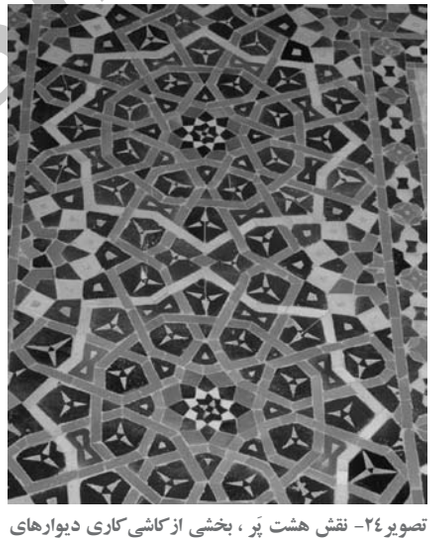

تصویر۲۴- نقش هشت پَر ، بخشی از کاشی‌کاری دیوارهای داخلی گنبدخانه، مسجد جامع.

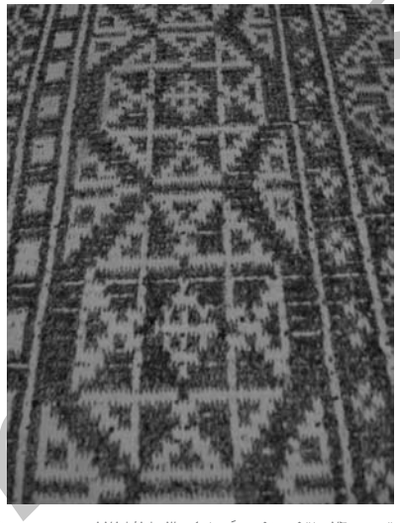

تصویر۲۶- نقش هشت پَر، زیلو، ۱۲۱۸/۱۸۰۳.

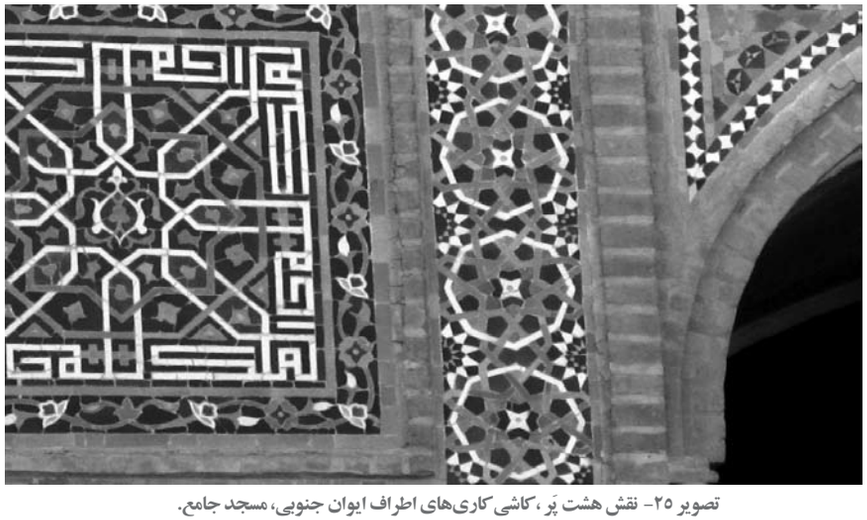

تصویر ۲۵- نقش هشت پَر ،کاشی‌کاری‌های اطراف ایوان جنوبی، مسجد جامع.

www.SID.ir

نقوش گیاهی

گروه دوم نقوش به کار رفته در زیلوبافی و کاشی کاری مسجد جامع، نقوشی برگرفته از گل‌ها، گیاهان و طبیعت است. با این تفاوت که نقوش گیاهی از جمله اسلیمی‌ها[۵۲] و ختایی‌ها در کاشی کاری مسجد جامع بسیار مورد استفاده بوده در حالی که در زیلوبافی به دلیل نوع بافت آن، نقوش به کار رفته بیشتر به صورت شکسته و هندسی کاربرد داشته‌اند. با این وجود تک نقش‌های گیاهی در زیلوبافی اجرا شده است، یکی از آن ها نقوشی شبیه به گل‌های چند پَر است که در زیلوبافی چرخ دونه بری گفته می‌شود که بیشتر در حاشیه اجرا می‌شوند.[۵۳] یکی از این نمونه‌هادر حاشیه زیلویی به، ۹۲۹/۱۵۲۲ دیده می‌شود که به صورت گل‌های چهار پر به صورت یک در میان پر و خالی (تصویر ۲۷) کار شده است. در این تصویر کاربرد نقوش هندسی دیده می‌شود. نمونه‌ای از این نقش به صورت گل‌های پنج پَر و شش پَر در کاشی کاری سردر ورودی مسجد با کاشی‌های معرق در کنار گل‌های شاه عباسی و نقوش اسلیمی در زمینه‌ای لاجوردی (تصویر ۲۸) اجرا شده است.

گل هشت پَر همچون شمسه هشت پَر در زیلو و کاشی کاری بسیار کاربرد داشته است. یکی از این نقوش که در زیلو به نام هشت پَر بریده خوانده می‌شود، از جمله نقش‌های هشت پَر زیلوبافی است که در حاشیه کاربرد بیشتری داشته و شباهت زیادی به گل‌های هشت پَر معمولی دارد.[۵۴] نمونه‌ای از آن در حاشیه زیلویی به، ۱۲۷۴/۱۸۵۷ اجرا شده (تصویر۲۹) که در کنار آن نقش‌های کنگره نیز دیده می‌شود.

تصویر ۲۷- نقش گل چندپَر (چرخ دونه‌بری) در زیلو، ۹۲۹/۱۵۲۲.

تصویر ۲۸- نقش گل چند پَر ، کاشی‌کاری سر در ورودی مسجد جامع.

تصویر ۲۹- نقش گل چند پَر (هشت پَر بریده) ، زیلو، ۱۲۷۴/۱۸۵۷.

۵۲- این نقش برگرفته از طرح چرخ هایی است که پنبه دانه‌ها را آسیا می کرد و روغن چراغ یا پنه دانه از آن تهیه می شد. پنبه که در زیلوبافی نقشی اساسی و کاربردی داشت، همه اجزای مرتبط با آن نیز در نقوش زیلو موثر بوده است (جواد علیمحمدی اردکانی، پژوهشی در زیلوی یزد، پیشین، ص۷۱).

۵۳- گونه دیگری از نقوش هشت پَر است که به دلیل شباهت آن به شاخ گاو به هشت پَر گاوی مشهور است و دارای گونه‌های مختلفی است که یکی از آن ها ، هشت پَر بریده و شاخ گاوی است. برخی از استادکاران به این نقش «هشت پَر سفید گل» هم می گویند. (جواد علیمحمدی اردکانی، پژوهشی در زیلوی یزد، پیشین، صص ۹۳ و۸۵).

۵۴- طرح اسلیمی، عنصر نمادین ، شامل پیچ و خم های پیاپی نقوش گل و بوته است که بسیاری آن را شکل تجرید یافته ی شاخ و برگ و غنچه درختان و پیچک های لرزان آن دانسته اند. (ارنست کونل، اسلیمی، ختایی، ترجمه شهریار ملکی، تهران فرهنگسرا، ۱۳۶۸، ص۱۲) اسلیمی در تبیین مفهوم عرفانی از کثرت به وحدت و شکل‌گیری شمسه نقش اساسی دارند. اسلیمی با پیچش خاص خود، همه حرکت ها و جهت ها را به نقطه ای واحد که نمادی از توحید است، سوق می‌دهد. (امیرحسین چیتسازان، نمادگرایی و تأثیر آن در فرش ایران، تهران، فصلنامه گلجام، ش ۵ و ۴، پاییز و زمستان ۱۳۸۵، ص۴۲.)

www.SID.ir

نمونه‌ای از گل‌های هشت پَر را در نقوش ترکیبی با اسلیمی‌ها، در کاشی‌کاری اطراف سردر ورودی مسجد جامع می‌توان مشاهده نمود (تصویر۳۰) که به صورت نقشی از خورشید که در داخل آن گل هشت پَر دیگری وجود دارد، اجرا شده است.

از جمله نقش گیاهی که در تزیینات بناها بسیار مورد استفاده بوده، نقش اسلیمی است. نقشی که با پیچ و تاب‌های خود مجموعه بی‌نهایتی از نقش‌های ترکیبی را ایجاد می‌کند و به دلیل انعطاف و تنوع آن، مورد توجه بسیاری از هنرمندان در عرصه‌های مختلف هنری بوده است.نقش اسلیمی در کاشی‌کاری مسجد جامع یزد بسیار کاربرد داشته است. یکی از این نمونه‌ها، تکرار تک اسلیمی‌هایی است که در ستون‌های ورودی ایوان جنوبی (تصویر۳۱)، به رنگ‌های سفید، لاجوردی، فیروزه‌ای، سبز و خاکی، به صورت تکرارهای هفت و هشت اجرا شده است.

نمونه مشابه این نقش در زیلوبافی، مارپیچ نامیده شده و در حاشیه زیلوها بافته می‌شود.[۵۵] که طرحی از آن در زیلویی به، ۸۰۸/۱۴۰۵ بافته شده (تصویر۳۲) و در کنار آن نقش‌های مربع (آلوچه) و خطوط شکسته نیز دیده می‌شود. این نقش به صورت تک اسلیمی‌های، در حالتی متناوب درهم گره خورده‌اند.

نقش دیگری در زیلوبافی کاربرد داشته بوده که به نقش گلدون معروف بوده و شباهت بسیاری به ترکیبی‌هایی از نقوش اسلیمی دارد.[۵۶] نمونه‌ای از این نقش در حاشیه زیلویی به، ۹۱۹/۱۵۱۳ اجرا شده (تصویر ۳۳)، طوری که برگ‌های این نقش از دو طرف شبیه سر اسلیمی است. این نقش همچنین در کاشی‌کاری سردر ورودی مسجد جامع کاربرد دارد (تصویر ۳۴). ترکیب اسلیمی‌ها در این تصویر، به رنگ سفید و فیروزه‌ای در زمینه لاجوردی اجرا شده است.

پیشتر اشاره شدکه از گردش و چرخش اسلیمی، نقش‌ها و گره‌های بسیاری ایجاد می‌شود. نمونه‌ای از آن را که بیشتر شباهت به گره دارد می‌توان در قابی کاشی کاری شده از تلفیق نقش اسلیمی و نقوش هندسی در اطراف سردر ورودی مسجد مشاهده نمود. به طوری که نقش‌های اسلیمی به رنگ سفید در زمینه‌ای لاجوردی در هم گره خورده و در مرکز قاب به شکل خورشید و

تصویر ۳۰ نقش گل چند پَر، کاشی‌کاری اطراف سردر ورودی، مسجد جامع.

تصویر۳۱- نقش اسلیمی ، کاشی‌کاری ستون‌های ورودی ایوان جنوبی، مسجد جامع.

تصویر۳۳- نقش اسلیمی (گلدون)، زیلو، ۹۱۹/۱۵۱۳.

تصویر ۳٤- نقش اسلیمی، کاشی‌کاری سردر ورودی، مسجد جامع.

تصویر۳۲- نقش اسلیمی (مارپیچ)، زیلو، ۸۰۸/۱٤۰۵.

۵۵- این نقش از گلدان های گل های باز شده و غنچه و جوانه در حال رویش اقتباس شده و در حاشیه زیلوها و در برخی از طرح‌های محرابی به منزله تزیین کاربرد داشته است.

۵۶- این لچک در حاشیه بالای محرابی ها جای داشته و برخی از استادکاران به آن لچک رکن الدونی گفته اند (جواد علی محمدی، پژوهشی در زیلوی یزد، پیشین، ص ۸۴)

www.SID.ir

در چهارگوشه آن نیز به صورت لچکی‌های کوچکی، نمایان شده است (تصویر۳۵) مشابه این چرخش نقوش را، در زیلوبافی به نام لچک یا لچک رکن‌الدونی می‌شناسند.[۵۷]
فرم این نقش همانند پیچ و تاب ساقه‌های اسلیمی است که در هم گره خورده‌اند و نقشی مستقل را در تزیینات زیلوهای محرابی ایجاد کرده‌اند. نمونه‌ای از این نقش در بالای نقش محرابی در زیلویی به، ۱۲۲۰/۱۸۰۵ (تصویر۳۶) بافته شده است. نقش لچک بر محراب مساجد و سردر ایوان‌ها نیز فراوان دیده می‌شود.

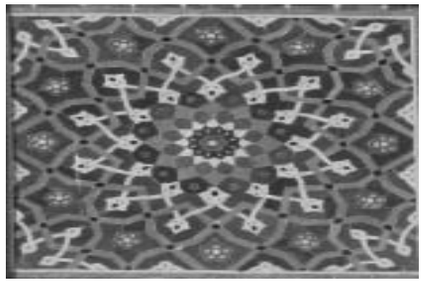

تصویر ۳۵ نقش اسلیمی (گره)، سردر ورودی، مسجد جامع.

ساختار

در این بخش به ساختارهای کاربردی مشابه در زیلوبافی میبد و کاشی‌کاری مسجد جامع یزد بررسی می شود که مهم‌ترین ساختار طرح‌های محرابی و گلدانی هستند.
زیلوها، با طرح محرابی برای مفروش ساختن مساجد و مصلی‌ها بافته می‌شدندکه از تکرار نقش محرابی، آهنگی یکسان در امتداد یکدیگر شکل می‌گرفت. احتمالاً چنین طرحی از فرم صف نمازگزاران در نماز جماعت مسجد اقتباس می شود. این طرح که در معماری محراب، ایوان و طاق‌نماهای متعدد مساجد، اماکن زیارتی و ... کاربرد دارد، ریشه در آیین‌های کهن ایرانی دارد.[۵۸]
در زیلو به دلیل نوع بافت و نقوش هندسی منتج از آن، طرح محرابی به صورت هندسی بوده و آن تنوعی که از طرح محرابی در قالی‌ها و سایر دست بافت‌ها مشاهده می‌شود، در آن وجود ندارد.[۵۹]
یکی از نمونه‌های، ی این طرح، زیلویی مربوط به، ۱۲۲۰/۱۸۰۵ است که با تکرار طرح‌های محرابی که هر کدام جایگاه یک نمازگذار را نشان می‌دهد و اصطلاحاً به آن طرح محرابی صف می‌گویند بافته شده است (تصویر ۳۷). طرح این زیلوها در واقع تکراری از طرح محرابی است که با آهنگی همسان به دنبال یکدیگر در ردیفی منظم سامان داده شده‌اند و در نهایت صف نمازگذاران را نظم می‌بخشد. این زیلوها، دارای حاشیه‌ای مختصر بوده و سپس محراب‌ها به دنبال یکدیگر ردیف گردیده و در فواصل آن ها از نقشی معین استفاده می‌شود.[۶۰] در طرح محرابی، مجموعه‌ای از نقوش چلیپا، لوزی، مربع، لچک و گل‌های هشت پَر و فرم‌هایی پیچشی در بالای شکل محرابی، که شباهت‌هایی به تک اسلیمی‌ها دارد، اجرا شده است. نمونه مشابهی از محرابی‌ها را در طاق‌نمای سردر ورودی مسجد جامع می‌توان یافت که قسمت طاق آن در ابعادی کوچکتر، متأثر از مقرنس کاری سردر ورودی و یا محراب‌ها بوده و قسمت پایین آن نیز با پیچ و خم‌های طرح اسلیمی پوشیده شده است (تصویر۳۸).

تصویر ۳۶- نقش اسلیمی (گره)، زیلو، تاریخ ۱۲۲۰/۱۸۰۵.

تصویر ۳۷- بالا، طرح محرابی، زیلو، ۱۲۲۰/۱۸۰۵.

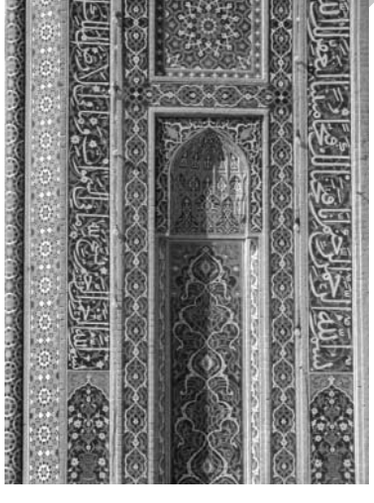

تصویر۳۸ - چپ، طرح محرابی در طاق‌نماهای سردر ورودی، مسجد جامع.

۵۷- نقش محرابی یا مهرابی، همان طور که از نامش پیداست، ریشه در آیین مهردارد و سرآغاز آن را نیز باید در آن تاریخ جستجو کرد. محراب یعنی مسجد مهر؛ مهراب مکانی دارای طاق قوس دار است و همان جایی است که مهر (از آفریدگان اهورا و ایزد بانوی محافظ عهدوپیمان، فرشته فروغ و روشنایی) گاو را از پای در می آورد. بنابراین محرابها در اصل همان مهرابه‌های آیین مهر پرستی هستند که در زمان زرتشتی گری و مسیحیت با آن خصمانه جنگیده شد (حمیده چوبک و مریم قاسمی، نقوش قالی دوره صفوی با تأکید بر نقشهای ابداعی و اقتباسی، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی ، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، سال سوم، ش۶، ۱۳۸۶، ص۲-۱)
۵۸- حمیدرضا محبی، محمدتقی آشوری، نماد و نشانه در نقشپردازی زیلوهای تاریخی طرح محرابی، پیشین، صص ۴۶-۴۵.
۵۹- همان، ص۴۶.
۶۰- محرابی نفیس و کاشیکاری، که سطوح آن با کاشی معرق، آجر و کتیبه تزیین گردیده است. بر طرفین محراب، تاریخ اتمام کاشیکاری و نام استادکار ثبت شده «عمل الحاج بهاءالدین محمدبن الحسین یعوف بوالالیزدی، تم فی شهر محرم الحرام سنه سبع وسبعین مائه الهجریه، ۷۷۷/» در اضلاع طرفین محراب، معبرهای کم عرضی وجود دارد که در اصل به بیرون از مسجد راه داشته است (کاظم ملازاده، مریم محمدی، دایرهالمعارف بناهای تاریخی دوره اسلامی، مساجد تایخی، پیشین، صص ۲۵۸-۲۵۷).
۶۱- غرض از ایجاد محراب در مساجد به صورت نمادین، معطوف ساختن نمازذاران به سوی قبله بوده است. (حسن بلخاری، سرگذشت هنر در سرزمینهای اسلامی، تهران، نشر حسن افرا، ج۱، چ۱، ۱۳۸۲، ص۳۵)
۶۲- البته باید اشاره کرد که محراب و محل حضور امام جماعت نیز توسط زیلویی تک محرابی فرش میشده است. اما متأسفانه نمونه ای از این زیلوها به دست ما نرسیده است.

Archive of SID

www.SID.ir

محوری‌ترین بخش معماری مساجد،[۶۱] محراب آن است، محلی که همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، براساس معمای (تصویر۳۹) لغوی محراب، محل جنگ با شیطان و هوای نفس است.[۶۲] از این روی، محراب مسجد جامع یزد، خود یکی از عناصر تأثیرگذار بر طرح‌های زیلوی یزد به شمار می‌رود. فضای این محراب پوشیده از کاشی‌کاری‌های معرق و نقوش اسلیمی در زمینه لاجوردی است که جلوه‌ای زیبا به گنبدخانه مسجد داده است. فضای بالای محراب نیز پوشیده از پیچ و خم‌های نقوش ختایی است.

در زیلوی دیگری به، ۹۲۹/۱۵۲۲ (تصویر ۴۰) نمونه دیگری از طرح محرابی دیده می‌شود که برخلاف نمونه قبل از یک نقش مختص زیلو، شبیه شمسه، استفاده شده و اطراف آن نیز توسط نقش‌های لچک، لوزی و خطوط شکسته حاشیه پر شده است.

از دیگر طرح‌ها و ساختارهای مورد استفاده در زیلوهای میبد و کاشی‌کاری مسجد جامع، طرح و ساختار گلدانی است. این طرح شباهت زیادی به ساختار محرابی دارد، در واقع طرح کلی هر دو یکی بوده با این تفاوت که در طرح گلدانی در فضای مرکزی، گلدانی به همراه گل‌های فراوانی که از آن بیرون آمده‌اند، نقش می‌شود. نمونه‌ای از این طرح در قسمتی از کاشی‌کاری‌های سر در ورودی مسجد دیده می‌شود (تصویر۴۱) که در بالای آن، کتیبه‌هایی از قرآن نگارش شده است. شاید بتوان این پیچش گل، گیاهان و گلدان را در طرح زیلویی به، ۱۲۳۳/۱۸۰۸، که طرح و ساختار اصلی آن محرابی است، که در مرکز، دو نقش گلدانی، که در هنر زیلوبافی نیز به همین نام خوانده می‌شود، بافته شده و در انتهای آن به گلی چند پَر ختم شده و در میان این دو نقش، نقشی شبیه به گلی بزرگ‌تر به همراه نقش دیگری در بالای آن، که در زیلوبافی به طوق[۶۳] معروف بوده، زمینه را پر کرده است. نقوش دیگر این طرح، مربع، خطوط شکسته حاشیه، لچک، لوزی و طرحی در مرکز طاق محراب است (تصویر۴۲) که در زیلوبافی به آن قندیل گفته می‌شود.[۶۴]

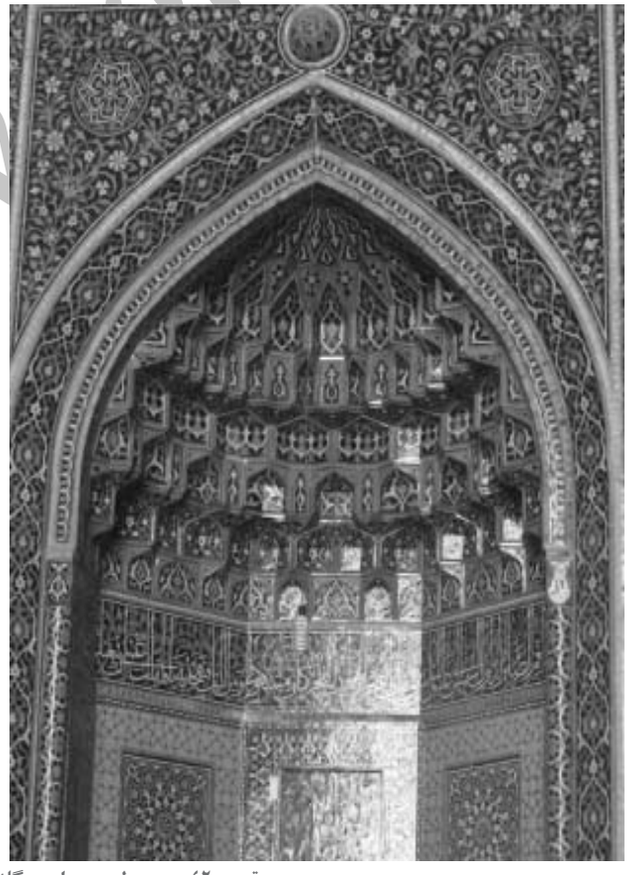

تصویر ۳۹- بالا، محراب مسجد جامع یزد.

تصویر ۴۲- چپ، طرح محرابی - گلدانی، زیلو، تاریخ ۱۲۳۳/۱۸۱۷.

تصویر ٤١- راست، طرح گلدانی ، از کاشی‌کاری سردر ورودی، مسجد جامع .

تصویر ٤٠ - طرح محرابی، زیلو، ۹۲۹/۱۵۲۲.

۶۳- جواد علیمحمدی اردکانی، پژوهشی در زیلوی یزد، پیشین، ص۸۴

۶۴- همان، ص۸۱

Archive of SID
www.SID.ir

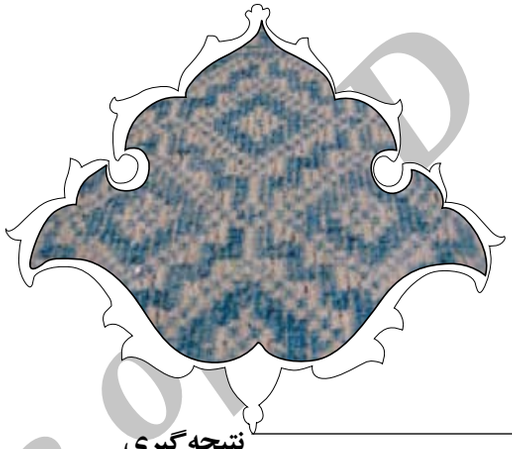

نتیجه‌گیری

تزیینات به کار رفته در هنرهای سنتی و اسلامی، همواره از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده‌اند. این تزیینات به نحوی بازتاب اندیشه‌های هنرمندان، آداب و سنن خاص هر منطقه هستند. چگونگی تجلی این اندیشه‌ها به گونه‌ای است که در هنرهای مختلف، منفک از یکدیگر نبوده و شاهد حضور تأثیرات یکی بر دیگری هستیم. در این میان، منطقه یزد، نیز به نوبه خود، صحنه بروز هنرهای متفاوتی بوده که در کنار یکدیگر و باتأثیر پذیری از افکار خاص حاکم بر منطقه، شکل گرفته‌اند. مسجد، ی جامع یزد با معماری باشکوه خویش و به کارگیری تزیینات منحصر به فرد، چنان بر سایر هنرهای منطقه تأثیرگذار بوده که شاهد تجلی تزیینات آن در دیگر آثار هنری یزد هستیم. از این میان می‌توان به زیلوهای خاص منطقه اشاره نمود که خود دارای پیشینه، ی چشمگیری هستند. با بررسی نقوش به کار رفته در زیلوهای این منطقه و مقایسه آن ها با تزیینات موجود در معماری مسجد جامع یزد، می‌توان به خوبی تأثیرگذاری آن دو را بر یکدیگر مشاهده نمود.

نتایج مطالعه تطبیقی نقوش و طرح‌های زیلوبافی میبد و کاشی کاری مسجد جامع یزد، بدین شرح است: نقوش هندسی به کار رفته در زیلوبافی میبد، متأثر از نوع نقوش در کاشی‌کاری مسجد جامع یزد بسیار مورد استفاده بوده است، کاربرد نقوش گیاهی، بویژه نقوش متنوع اسلیمی، در کاشی‌کاری بیش از زیلوبافی بوده که دلیل آن محدودیتی است که نوع بافت زیلو درکاربرد این گونه نقوش ایجاد می کند. طرح‌ها و ساختار محرابی و گلدانی موجود در زیلوهای میبد در حد زیادی متأثر از ساختار محراب، طاق‌نماها و ایوان مسجد است. نهایتاً تأثیرپذیری نقوش زیلو از نقوش کاشی‌کاری مسجد به اثبات می‌رسد. اما در خصوص کاربرد و نوع انتخاب رنگ، با توجه به نوع مواد اولیه زیلو، که عمدتاً نخ‌های پنبه‌ای است و محل استفاده آن که بیشتر مساجد و مکان‌های زیارتی بوده، عمدتاً از دو رنگ سفید و آبی در زیلوبافی کاربرد داشته است. البته رنگ‌هایی چون قرمز و قهوه‌ای نیز در مواردی خاص مورد استفاده بوده است، این در حالی است که طیف بیشتری از رنگ‌ها در کاشی‌کاری مسجد جامع دیده می‌شود. با این حال رنگ‌های سفید، فیروزه‌ای و لاجوردی بر دیگر رنگ‌ها قالب بوده و هم‌خوانی خاصی با زیلوهای فرش شده در مسجد ایجاد می‌کرده است.

Archive of SID

www.SID.ir

شرح تصاویر (تمامی تصاویر توسط نگارنده عکاسی شده است)

۱- نقش لوزی (بالنگ) زیلو، ۹۱۹/۱۵۱۳.
۱-۱- نقش لوزی در همان زیلو.
۲- نقش لوزی، گنبد مسجد جامع یزد.
۳- نقش لوزی (رکنه دونی)، زیلو، ۱۲۶۰/۱۸۴۴.
۴- فضای داخلی گنبدخانه، مسجد جامع.
۴-۱- نقش لوزی، مقرنس کاری‌های فضای زیر گنبد، مسجد جامع.
۵- نقش لوزی، زیلو، ۹۲۹/۱۵۲۲.
۶- نقش لوزی، حاشیه کاشی کاری گنبد مسجد جامع.
۷- نقش لوزی کوچک (حاشیه)، زیلو، ۱۲۳۱/۱۸۱۵.
۸- نقش لوزی کوچک ،کاشی کار سردر ورودی، مسجد جامع.
۹- نقش مثلث (کنگره) در حاشیه زیلو، ۱۲۷۴/۱۸۵۷.
۱۰- نقش مثلث، کاشی کاری اطراف ایوان جنوبی، مسجد جامع.
۱۱- نقش کنگره مداخل، حاشیه‌ای از کاشی کاری گنبد، مسجد جامع.
۱۲- نقش کنگره مداخل، زیلو، ۱۲۴۳/۱۸۲۷.
۱۳- نقش کنگره مداخل در فضای صحن و کاشی کاری اطراف ایوان جنوبی مسجد جامع.
۱۴- نقش کنگره، زیلو،، ۱۲۲۱/۱۸۰۶.
۱۵- نقش مربع (آلوچه)، زیلو، ۱۲۲۲/۱۸۰۷.
۱۶- نقش مربع، حاشیه طاق‌نماهای گنبدخانه، مسجد جامع.
۱۷- خطوط شکسته (سینه ریز)، زیلو، سده نوزدهم/سیزدهم.
۱۸- خطوط شکسته، حاشیه بالای گنبد، مسجد جامع.
۱۹- خطوط شکسته (حاشیه)، زیلو، ۹۲۹/ ۱۵۲۲.
۲۰- خطوط شکسته، حاشیه متصل به فضای داخلی گنبد مسجد جامع .
۲۱- نقش چلیچا، زیلو، ۱۲۰۲/۱۷۸۷.
۲۲- نقش چلیپا، طاق نماهای سردر ورودی، مسجد جامع.
۲۳- نقش هشت پَر، زیلو،، ۱۲۳۸/۱۸۲۲.
۲۴- نقش هشت پَر، بخشی از کاشی کاری دیوارهای داخلی گنبدخانه، مسجد جامع.
۲۵- نقش هشت پَر، کاشی کاری‌های اطراف ایوان جنوبی، مسجد جامع.
۲۶- نقش هشت پَر، زیلو، ۱۲۱۸/۱۸۰۳.
۲۷- نقش گل چندپَر (چرخ دونه‌بری)، زیلو،، ۹۲۹/۱۵۲۲.
۲۸- نقش گل چند پَر، کاشی کاری سر در ورودی، مسجد جامع.
۲۹- نقش گل چند پَر (هشت پَر بریده)، زیلو، ۱۲۷۴/۱۸۵۷.
۳۰- نقش گل چند پَر، کاشی کاری اطراف سردر ورودی مسجد جامع.
۳۱- نقش اسلیمی، کاشی کاری ستون‌های ورودی، ایوان جنوبی، مسجد جامع.
۳۲- نقش اسلیمی (مارپیچ)، زیلو، ۸۰۸/۱۴۰۵.
۳۳- نقش اسلیمی (گلدون)، زیلو، ۹۱۹/۱۵۱۳.
۳۴- نقش اسلیمی ، کاشی کاری سردر ورودی، مسجد جامع.
۳۵- نقش اسلیمی (گره) ، سردر ورودی، مسجد جامع.
۳۶- نقش اسلیمی (گره)، زیلو، ۱۲۲۰/۱۸۰۵.
۳۷- طرح محرابی، زیلو،، ۱۲۲۰/۱۸۰۵.
۳۸- طرح محرابی، طاق‌نماهای سردر ورودی، مسجد جامع.
۳۹- محراب مسجد جامع یزد.
۴۰- طرح محرابی، زیلو، ۹۲۹/۱۵۲۲.
۴۱- طرح گلدانی، قسمتی از کاشی کاری سردر ورودی، مسجد جامع.
۴۲- طرح محرابی – گلدانی ، زیلو ۱۲۳۳/۱۸۱۷.

Archive of SID

www.SID.ir

منابع

۱- احمدی ملکی، رحمان ، فرمها و نقش‌های نمادین در مساجد ایران، نشریه وقف میراث جاویدان، سال ششم، شماره پیاپی۲۲، تابستان ۱۳۷۷، صص ۱۱۶-۱۱۰.

۲- اردکانی، جوادعلی محمد ، پژوهشی در زیلوی یزد، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶.

۳- اسفنجاری کناری، عیسی ، میبد شهری که هست، تهران، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و پایگاه میراث فرهنگی شره، ی میبد، ۱۳۸۵.

۴- افشار، ایرج ، یادگارهای یزد، معرفی ابنیه، ی و آثار باستانی، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۴.

۵- بلخاری، حسن ، سرگذشت هنر در سرزمین‌های اسلامی، تهران، نشر حسن افرا، ج۱، چ۱، ۱۳۸۲.

۶- پاکباز، روئین ، دایره‌المعارف هنر، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۷۸.

۷- چوبک، حمیده و قاسمی، مریم ، نقوش قالی دوره صفوی با تأکید بر نقش‌های ابداعی و اقتباسی، دو فصلنامه مطالعات هنر اسلامی ، تهران، موسسه مطالعات هنر اسلامی، سال سوم، ش۶، ۱۳۸۶، صص ۱۱۰-۹۳.

۸- چیت‌سازان، امیرحسین ، نمادگرایی و تأثیر آن در فرش ایران، تهران، فصلنامه گلجام، ش ۵ و ۴، پاییز و زمستان ۱۳۸۵، صص ۵۶-۳۷

۹- چیتی، منصور ، بررسی نقش‌مایه‌های گرافیکی کتیبه‌های مسجد جامع یزد از دوره سلجوقیان تا تیموریان، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد، رشته گرافیک، استاد راهنما: دکتر محمد خزایی، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر، ۱۳۷۹.

۱۰- حاجی قاسمی، کامبیز ، گنج‌نامه، مساجد جامع، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، روزنه، ۱۳۸۳.

۱۱- رضایی، محبوبه و معتمدی، فرانک ، بررسی وضع صنایع دستی استان یزد، پایان‌نامه دوره کارشناسی، رشته صنایع دستی، دانشکده هنر دانشگاه الزهرا (تهران)، استاد راهنما: حسین یاوری، شهریور ۱۳۷۱.

۱۲. زمانی، عباس ، خط کوفی تزیینی در آثار، ی اسلامی ایران، مجله هنر و مردم، ش۱۳۸، تهران، وزارت فرهنگ و هنر، خرداد ۱۳۵۲.

۱۳. زنده‌دل، حسن ، مجموعه راهنمای جامع ایرانگردی (استان یزد)، تهران، نشر ایرانگردان، ۱۳۷۷.

۱۴- عقابی، محمد مهدی ، دایره‌المعارف بناهای، ی دوره اسلامی، بناهای آرامگاهی، تهران، حوزه هنری، چ دوم، ۱۳۷۸.

۱۵- فقیهی، علی‌اصغر،، آل‌بویه، تهران، سمت، ۱۳۸۶.

۱۶- فنایی، زهرا ، سیری در صنایع دستی ایران، نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی (نجف آباد)، ۱۳۸۷.

۱۷- قبادیانی مروزی، ناصر خسرو ، سفرنامه، تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران، انجمن آثار ملی، ۱۳۵۴.

۱۸- کیانی، محمد یوسف ،، هنر معماری در دورهٔ اسلامی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، ۱۳۷۴، صص ۷۵-۷۴.

۱۹- کیانی، محمد یوسف ، تزیینات وابسته به معماری ایران (دوره اسلامی)، تهران، سازمان میراث فرهنگی، ۱۳۷۶.

۲۰- محبی، حمیدرضا و آشوری، محمدتقی ، نماد و نشانه در نقش پردازی زیلوهای، ی طرح محرابی (صف) میبد، نشریه گلجام، ش۱، زمستان ۱۳۸۴، صص ۶۰-۴۲

۲۱- ملازاده، کاظم و محمدی، مریم ، مساجد، ی (دایره المعارف بناهای، ی در دوره اسلامی)، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، چ اول، ۱۳۷۸

۲۲- هال، جیمز ، فرهنگ نگاره‌ای نمادها در شرق و غرب، ترجمه رقیه بهزادی، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۸۰.

سایت:

23-http://www.maybod.org

Archive of SID

www.SID.ir